

АНАТОЛІЙ ПИПИЧ,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОКСАНА ПИПИЧ,

аспірантка кафедри історії і теорії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Соціальні кола у світлі концепції
соціального опосереднення
(Теоретико-методологічний аспект)**

Abstract

The article presents an approach to 'social circles' concept from the position based on conception of 'social mediation'. Tracing origins of this conception up to Marks' and Tonnies' works, the authors draw a conclusion that 'social mediation' angle of vision may be useful as a guideline for application of operationalization procedure to 'social circles' concept. Such an approach open the door to elaboration of the concerned notion both in theoretical and in empiric projection. From this point of view, the authors analyse some relevant aspects of Tonnies' understanding of 'social circles' as well as heuristic potential of Moreno's socio-metrical analysis of interrelations within informal groups. The attempt to clarify theoretical and empiric characteristics of social circles is justified by reference to necessity of discrimination of direct and indirect human interactions. Moreover, the latter ones may be seen as mediated by things, on the one hand, and by human beings as intermediaries, on the other hand. This point to some extend determines the critical fervor of the article.

The authors also consider alteration of strategy of "social circle" empiric referents elaboration required in connection with understanding 'social circles' as 'social lines' associating and dissociating people in social space. In conclusions, there are summarized applications of offered approach to understanding of social circles regarding perspectives of their theoretical and empiric analysis.

Поняття “соціального кола” і проблема його операціоналізації

Соціологія прагне наростити знання про суспільство у різні способи — засобами емпіричних і теоретичних досліджень. Необхідним елементом удосконалення цих засобів є розроблення та збагачення власного поняттєвого та концептуального апарату.

Одним із поширених образно-поняттєвих означень певного роду стосунків між людьми є словосполучення “соціальне коло”. Узагальнюючи відповідні явища суспільного життя, про які ми звичайно чуємо у повсякденній мові та в художній літературі (“коло друзів”, “панівні кола” тощо), це поняття в теоретичних соціологічних дослідженнях іноді набуває термінологічних ознак. Поняттєвий статус цього виразу, який і досі частіше застосовують радше в образному, метафоричному значенні, вже ставав предметом спеціального дослідження (див., напр.: [1; 2; 3]). Проте здебільше смислові конотації поняття *соціального кола* у різних теоретичних концепціях мало схожі між собою, а тому не дуже придатні і для потреб емпіричних досліджень.

Пов’язано це, зокрема, зі складністю застосування до цього поняття процедури операціоналізації, тобто знаходження емпірично фіксованих референтів та показників, які можна виміряти і з певною валідністю застосувати до пояснення й розуміння відповідних соціальних процесів та явищ. Не останню роль, очевидно, тут відіграє образна місткість цього словосполучення, дуже різні асоціації, які у зв’язку з ним виникають, про що вже йшлося у зазначених вище публікаціях. Утім, долати ці труднощі можна й потрібно не тільки через пошуки якомога адекватніших емпіричних референтів даного поняття у межах уже відомих теоретичних і методологічних підходів. Необхідні також нові теоретичні та методологічні орієнтири, які б допомогли інакше підійти до самої операціоналізації.

Перехід того чи іншого слова чи поняття з повсякденної мови у наукову передбачає досягнення певної термінологічної однозначності. І тут буде замало просто послатися на його емпіричні референти. Потрібен зустрічний рух з боку теорії — такі теоретичні концепції, які б робили процедуру операціоналізації достатньо прозорою і певним чином обґрунтованою.

Наприклад, у теоретичній концепції Ф.Тьоніса *соціальне коло* набуває фактично значення поняття, що фіксує “соціальні стосунки”, які виникають між суб’єктами з необхідністю та мимоволі, й таким чином, у відповідному аспекті, протистоїть поняттю *групи* — цілісності, утвореної з певною метою (докл. див.: [1]). Якщо *соціальне коло* можна трактувати у цій концепції як щось на зразок природного і тому спонтанного утворення, то *групу* — як утворення штучне, зумовлене цільовою причиною, метою тих, хто її створює. Отож, розв’язання проблеми операціоналізації зазначеного поняття можна тут звести до пошуку емпіричних референтів “природного” і “штучного” в людських стосунках або таких, що засвідчували б, умовно кажучи, “природність” такого утворення, як *соціальне коло*, і “штучність” такого, як “соціальна група”.

У мікросоціології чимось схожою операціоналізацію уже проведено. Йдеться про розрізнення формальних і неформальних структур (груп),

коли останні емпірично засвідчуються засобами *соціометричної процедури*, запозиченої у Я.Морено. Тут формальна структура визначається як зумовлена певними чітко фіксованими (часто письмово) правилами, спеціально розробленими, щоб ця структура виконувала визначену цільову функцію, а неформальна — як передусім стихійно утворена структура. Останню репрезентують ментальні структури особистісних, здебільшого емоційно забарвлених преференцій (які можна певним чином виміряти) у відносинах між членами формальної групи, про яку йдеться. Ці преференції емпірично фіксуються як вербальні чи реальні вибори за деякими критеріями. І хоча із самого початку очевидно, що зазначені вибори зумовлені насамперед психологічними особливостями членів групи і мають переважно емоційний характер, проте, здійснювані за певними (визначеними дослідником) критеріями, вони дають змогу вийти на структури взаємин, що складаються самі собою, на відміну від тих, що зумовлені фіксованими правилами (інструкціями). Тобто можна вийти на взаємини, так би мовити, приховані за спричиненими цими правилами стосунками. Часто, не будучи викликані метою, з якою створювалася та чи та формальна група, вони, втім, дуже суттєво впливають на досягнення зазначеної мети. Це робить аналіз неформальних стосунків у кожному конкретному випадку ще й практично значимим, уможливаючи оцінку перспектив групової взаємодії, а також оптимізацію у різний спосіб взаємин між людьми. Фактично соціометрія як певна емпірична процедура є однією з проєктивних методик, яка покликана виявляти приховані соціальні структури засобами аналізу переважно ментальних, емоційно забарвлених структур.

Але спроба саме в такий спосіб верифікувати поняття “природного” і “штучного”, щоб підійти — через поняття формальної (як попередньо заданої) і неформальної (як спонтанно посталої) структури — до дослідження можливої індивідуальної, а через неї і групової поведінки членів такого соціального утворення, як “мала група”, наражається на певні теоретичні труднощі. По-перше, ми мусимо спеціально обґрунтовувати фактичне ототожнення ментальної й реальної структури взаємин, вербального і реального вибору. По-друге, маємо аналізувати групову поведінку як сукупність індивідуальних поведінок, виконуваних ролей, засвідчених спонтанними виборами партнерів, хоча зрозуміло, що будь-яка “соціальна роль” має поряд з умовно “формальним” і змістовий компонент, який не може бути репрезентований лише як спонтанний вибір. Через це, по-третє, в тіні часто залишається так званий ефект “синергії”, що безперечно впливає на характер взаємних виборів. Нарешті, до теоретичного підґрунтя зазначеної процедури належить ототожнення так званої природної поведінки зі спонтанно-емоційною поведінкою індивідів, а “неприродної” — з поведінкою суто раціонально-програмованою. І хоча таке ототожнення має певні підстави, особливо стосовно поведінки індивідів у малих, або “атомарних” (як їх називає Морено), соціальних утвореннях, щодо соціальних структур, утворюваних через непрямі стосунки, таке ототожнення вимагає суттєвих уточнень, оскільки йдеться про складну взаємодію формальних і неформальних відносин між людьми.

Тому в методологічному аспекті ми стикаємося зі спрощеннями, часто надмірними, коли так звана формальна структура розглядається як “неприродна”, або “штучна”, хоча зрозуміло, що в будь-якому разі ми маємо справу саме з людськими, соціальними структурами, в яких раціональний компонент так чи інакше, але присутній поряд з емоційним і в складному взаємозв’язку з ним, прямо впливаючи, зокрема, на статусні взаємини. Прикладом тут є, скажімо, неможливість визначення статусу (формальний він чи неформальний) парторга малої виробничої групи в організаціях, на підприємствах колишнього Радянського Союзу.

І найперше, що тут дається взяти, — це збіги й розбіжності концептуальних теоретичних позицій Я.Морено і Ф.Тьоніса та налаштованість їх обох на певну соціальну модель стосунків. Не спиняючись докладно на цій непростій проблемі, зазначимо, що Тьоніс розробляв свою концепцію “спільноти” (“Gemeinschaft”) і “суспільства” (“Gesellschaft”) за часів, коли ще був дуже поширеним образ суспільства як органічної цілості, який сформувався не без впливу еволюційної концепції Г.Спенсера, яка, своєю чергою, спиралася на різні новоєвропейські вчення про “природне” як ціле.

Концепція Тьоніса, здавалося б, теж будується на протиставленні (в чомусь дуже спорідненому із раннім Марксовим) “органічних” (у “спільноті”) та “неорганічних (механічних)” (у “суспільстві”) відносин між людьми. Тобто йдеться про протиставлення того, що виникає і відтворюється саме собою, тому, що створюють люди в масштабах цілого “суспільного організму”. А це далеко не прямо збігається з Мореновим трактуванням людської поведінки, яке чітко протиставляє соціометричний мікроаналіз будь-якому макроаналізу, включно з марксистським.

Морено виходить із певного розуміння стосунків між людьми як таких, що будуються, передусім, спонтанно через мікроевзаємодії, а не детермінуються загальною, скажімо, економічною структурою суспільства. І вже дослідження цих мікропроцесів, які він порівнює з дослідженням будови атома, стає основою “лікування” суспільства в цілому, здійснюваного через налагодження взаємодій у малих групах і між цими групами, так би мовити, вже на “молекулярному рівні”. Для Морено принциповим є те, що мікроевзаємодії є *спонтанними* процесами тяжіння і відштовхування людей, їхніх симпатій та антипатій. Джерелом того, що Морено називає “*соціальною спонтанністю*”, є передусім емоційна складова людських взаємин.

У пропонованому Тьонісом категоріальному контексті “соціальні кола”, як і “сімейні стосунки”, потрапляють до розряду “органічних” стосунків — таких, що теж не створюються людьми з певною метою, а виникають самі собою, як “природні” цілості, проте емоційною складовою вони ніяк не обмежуються. Ф.Тьоніс — послідовник, у певному сенсі, не тільки Маркса, а й А.Шопенгауера — намагається підвести під зазначене розрізнення інше, ще менш придатне для пошуків емпіричних референтів, теоретичне підґрунтя. Розглядаючи “єдність індивідуальних людських воль” як результат “обопільно-спільної об’єднувальної налаштованості”, або “волі спільноти”, він саме цим обґрунтовує порозуміння (консенсус) цих індивідуальних воль у “спільноті”. Саму ж “волю” він розглядає у подвійному значенні, як “сутнісну” (Wesenwille) і як “вибіркову” (Kürwille). Перша — це “воля, в якій міс-

титься мислення”, а друга — це “мислення, в якому міститься воля”. І в цьому, другому, сенсі на перший план висувається саме мислення як здатність до конструювання, яке й зумовлює штучне, механічне об’єднання воль у “суспільство” [4, с. 93–147].

Тобто насправді, щоб відрізнити “природні” єдності людей від “штучних”, за Тьонісом, у кожному окремому випадку треба було б знайти емпіричні референти до “сутнісної” й “вибіркової” волі, які, кожна по-своєму, спричинюють ці єдності — з одного боку, єдність, яка виникає за законами природи, а з іншого — раціонально (з розумом) побудована. Розрізнення формальної й неформальної малої групи тільки частково і дуже приблизно охоплює зазначену відмінність “воль” як основу відмінності “природного” і “штучного”. Хоча, безперечно, коли ми говоримо про “природність” тих чи тих стосунків між людьми, спонтанність і теоретично, і практично може бути інтерпретована як головна характеристика саме (умовно кажучи) “природних зв’язків” на відміну від (не менш умовно позначених) “штучних”.

Проте тут виникає і більш загальне питання: чи може взагалі зазначений вище теоретичний концепт “природності” людських взаємин набути достатньо чіткої емпіричної визначеності, лишаючись теоретично несуперечливим, і навпаки? Чи можна взагалі розуміти суспільство (а, за Тьонісом, це якраз його, у певному сенсі, антипод — “спільнота”) як таку структуру, що виникає і може продовжувати існувати лише сама по собі, без втручання, постійного підтримання більш-менш усвідомленими людськими діями? А саме такими і є “природні органічні цілісності”.

Діяльнісний підхід та “прямі” й “непрямі” людські стосунки

Концептуально чи не найважливішою особливістю не тільки позиції Тьоніса, а й більшості сьогоденних підходів до проблеми соціального є посилення на те, що люди вступають у стосунки між собою саме як *діючі* індивіди. З цього фактично виходить і Морено. Втім, окрім того, що *дії* цих індивідів чимось *спричинені* (чи то потребою, чи то метою, чи то їхньою індивідуальною або “спільною” волею), дії ці розглядаються як такі, що мають також певні більш чи менш приховані *смисли*, розкриття яких, з погляду відповідних концептуальних підходів, і визначає зміст наукового соціологічного дослідження. Але при цьому знову-таки виявляється, що людську ментальність дуже складно на емпіричному рівні операціонально розкласти на емоційно-вольову й раціонально-вольову складові, розглядати інакше, ніж як певну єдність ціле-раціонального й емоційно-спонтанного компонентів. Веберівська “розуміюча соціологія” та інші, більш сучасні концепції суспільства, які так чи інакше спираються на розрізнення цих складових, не можуть уникнути теоретичних неузгодженостей.

Назагал усі спроби провести не тільки на емпіричному, а й на теоретичному рівні межу між структурами, які утворюються через цілеспрямовані, ціле-раціональні дії, й тими, що утворюються через дії випадково-спонтанні, емоційно зумовлені, заводять теорію у глухий кут. Наприклад, ринкові економічні відносини, які частіше за все, коли це стосується індивіда, розглядають як такі, що мають переважно ціле-раціональний характер, у су-

купності, як масове явище, виявляють себе як випадково-спонтанні. Наявність будь-якої спроби домогтися ціле-раціонального перетворення суспільства як цілісності у певному напрямі (наприклад, у спробах культивувати комуністичні відносини чи, навпаки, впровадити ринкові) наражається на проблему емоційно-вольового забезпечення таких перетворень на рівні спонтанної дії кожного окремого індивіда і малих соціальних груп. Тут, зокрема, критика з боку Морено марксизму є досить влучною.

Сказане, зрозуміло, не передбачає, що таким чином означені поняття (спільноти й суспільства, природної і штучної соціальної структури) стають емпірично й теоретично беззмістовними. З огляду на певний зміст їх понять у межах відповідних теоретичних концепцій, їх, на кшталт будь-яких інших понять, звісно з певними втратами, прямо чи непрямо можна операціоналізувати, виходячи з цілей того чи іншого емпіричного дослідження. Зробити це можна, правда, тільки через певну інтерпретацію, завжди більш чи менш вдачу. Приклад цього було наведено вище щодо формальної і неформальної малої соціальної групи.

Утім, зрозуміло також, що зазначені поняття природного і штучного утворення (природної та штучної структури) варто було б розглянути в контексті такої теоретичної концепції, в межах якої вони набули б менш суперечливого й більш прозорого змісту, ніж той, що його пропонує розрізнення емоційно-вольової (як спонтанної) і раціонально-вольової (як певним чином спричиненої ззовні) царин людської поведінки. Очевидно, скажімо, що раціональна поведінка є не тільки зовнішньо зумовленою на протизагу емоційній, яка начебто є лише спонтанною, а має також внутрішні спонуки.

Тільки уникнувши зазначених вище протиставлень як категоріальних, можна сподіватися на те, що конкретне емпіричне дослідження, приміром “соціальних кіл”, окрім суто прикладного може набути й теоретичного значення. При цьому зрозуміло й те, що (з огляду на сучасний ідеал наукового знання) тільки через емпіричну визначеність певні теоретичні положення можуть дістати підтвердження або спростування, бути верифіковані чи фальсифіковані.

У всякому разі має значення контекст, в якому розглядаються у тих чи інших концепціях “природні” та “штучні”, “емоційно” й “раціонально” зумовлені, “ментальні” і “реальні” соціальні акти, а за ними й певні соціальні утворення. Саме від цього контексту залежить вибір шляхів їх операціоналізації. У Тьоніса складність розв’язання цього питання пов’язана з його загальною теорією суспільства, в якій дихотомія “природного” і “штучного” присутня, хоча і як визначальна, але радше неявно, на кшталт, “метафізичної передумови”, яка сама є результатом певним чином інтерпретованої філософської позиції, зокрема підходу А.Шопенгауера. І тільки виявивши цю передумову як методологічну чи онтологічну засаду теорії, ми отримуємо орієнтири можливого розроблення процедури верифікації чи фальсифікації самої цієї теорії.

Зі сказаного стає зрозумілим, що, маючи на меті здобуття наукового знання про суспільство, перш ніж продовжувати пошук шляхів операціоналізації поняття “соціальне коло”, яке нас цікавить, бажано було б відійти від дихотомії “природного” і “штучного”, “емоційного” і “раціонального” як

категоріальних розрізень. Це дало б можливість надати їм такої концептуальної визначеності, в межах якої вони б втратили значення *метафізичних засад* теорії суспільства, що набагато спростило б емпіричне визначення того, що умовно можна було б позначити як “природне” і “штучне”, “емоційне” і “раціональне” в людській поведінці й людських стосунках.

Певну можливість такої інтерпретації людських відносин, коли зазначені вище дихотомії, потрапляючи у принципово інший теоретичний контекст, перестають відігравати роль неявних засад у побудові соціальної теорії, надає концепція “*соціального опосереднення*” (див.: [5; 6; 7; 8]). Ця концепція виходить уже з дещо іншого категоріального розрізнення *відносин* (стосунків чи взаємин) між людьми — *прямих і непрямих, безпосередніх і опосереднених* чи *опосередкованих*.

Зазначене вище розведення *типів людських відносин* має певні передумови в історії теоретичної соціологічної думки. Наприклад, у ранніх творах К.Маркса й у Ф.Тьоніса можна знайти спроби, позбавившись дихотомії “природне — штучне” чи “емоційне — раціональне”, вирізнити названі вище типи людських взаємин, хоча ані в Маркса, ані в Тьоніса (в доступних для нас публікаціях його творів) не йдеться про концептуальний характер такого розрізнення.

Скажімо, коли Маркс (ще тоді під впливом Л.Феєрбаха) намагається позначити різні форми комунізму (нагадаємо, що перший підзаголовок основного твору Тьоніса був: “Про комунізм і соціалізм як емпіричні форми культури”) як у певному сенсі повернення людям їх *безпосередньо-людських* відносин, він наголошує, що, з одного боку, в суспільстві ми вже маємо “*безпосереднє, природне, родове*” [9, с. 107] відношення людини до людини, а з іншого зазначає: “Суспільна діяльність і суспільне користування існують аж ніяк не *тільки* у формі безпосередньої колективної діяльності...” [9, с. 109]. Тобто окрім безпосередніх, “природою людини” зумовлених суспільних відносин, скажімо, сімейних, можна, на його думку, вирізнити й інші — опосередковані суспільні відносини, наприклад грошові. “Але *те*, — пише далі Маркс, — *що* опосередковує мені *моє* життя, *опосередковує мені* й існування іншої людини для мене” [9, с. 134–135]. Таким чином, оскільки існує опосередкування, то серед людських стосунків, за Марксом, можна вирізнити *безпосередні* (власне природно-людські) відносини й *опосередковані* стосунки, які впливають на них. Останні — це *непрямі* стосунки між людьми, тобто такі, що передбачають залученість в них даних *речей* — скажімо, знарядь праці, товарів чи таких їх заміників, як гроші.

Пізніше, вже в іншому контексті, чимось схоже розрізнення фіксує Ф.Тьоніс, коли, наприклад, на початку відомої статті “Суспільство та спільнота” (*Gesellschaft und Gemeinschaft*), написаної спеціально для словника із соціології, зазначає: “Кожен із нас живе у багатьох зв’язках і стосунках з іншими людьми — безпосередніх і опосереднених” [10, с. 216]. У подальшому, на жаль, сам Тьоніс залишає цю констатацію без спеціального теоретичного аналізу.

Зауважимо, що у наведених вище цитатах з Маркса і Тьоніса збережено особливості російського перекладу з німецької: в одному випадку вжито слово “*опосредствование*”, яке українською ми позначаємо як “*опосередку-*

вання”, а в іншому випадку “опосредование” — українською “опосереднення”. Справді, у певному розумінні ці слова близькі і навіть тотожні за значенням, але в теоретичному аспекті розгляду проблеми *непрямих* людських стосунків така формальна відмінність зазначених слів-синонімів як в українській [11, т. 5, с. 725], так і в російській мові дає змогу підкреслити й термінологічно закріпити на концептуальному рівні принципові розбіжності підходу до характеристики цих типів людських взаємин чи стосунків людей, позначивши їх термінами “опосередкування” й “опосереднення”.

Щодо першого слова (укр. “опосередкування”, рос. “опосредствование”), то його треба вживати радше тоді, коли йдеться про непрямий зв’язок *людей*, пов’язаний з використанням *речей-засобів* (рос.: “средств” — “**посредством**”) чи їх заміників, тоді як друге — переважно тоді, коли той самий непрямий зв’язок здійснюється з допомогою *людей-посередників* (рос., “**посредников**”) чи їх субститутів. А тому, коли ми *використовуємо* речі або *людей як речі* (чи нас *використовують як речі*), треба буде вжити термін “**опосередкування**”. Тоді ж, коли ми маємо справу з людьми, як *з людьми, а не речами* (із нами мають справу *як з людьми, а не з речами*), належить вживати термін “**опосереднення**”. Інакше кажучи, наскільки можна концептуально розрізнити терміни “засіб” і “посередник”, настільки ж відмінними за змістом стають і слова “опосередкування” й “опосереднення”.

Тому можна припустити, що Маркс і Тьоніс говорять, власне, про різне: перший — про *опосередкування речами* стосунків між людьми, тоді як другий — про *посередництво людей* у стосунках з іншими людьми. Хоча, коли йдеться про “комуністичні відносини”, вони, очевидно, обидва мають на увазі саме *безпосередні стосунки* — *прямі стосунки* між людьми, поширюючи таке розуміння людських взаємин на суспільство в цілому, що, побіжно зазначимо, спричиняє суттєві теоретичні труднощі. Саме долаючи ці труднощі, Тьоніс концептуально розводить “спільноту” і “суспільство” (Gemeinschaft і Gesellschaft). Маркс, зі свого боку, маючи на увазі безпосередні стосунки людей у масштабах суспільства, говорить про “безпосередній обмін людськими діяльностями”. Це, фактично, означає “безпосереднє опосереднення”, оскільки обмін завжди, так чи інакше, пов’язаний із непрямыми відносинами між людьми, коли через посередництво інших ми отримуємо те, що потрібно нам. Інша річ, що Маркс розглядає людей як за своєю суттю “діяльнісних” істот, а тому і процес діяльності у нього субстанціюється. Тоді “безпосередній обмін діяльностей” — це радше образний вислів стосовно певної “суспільної форми” (за Марксом), яка є втіленням людської сутності як такої. Морено, своєю чергою, зводить усі стосунки в суспільстві до безпосередніх, через що вимушений, хоча б умовно, уже в цих межах розрізняти фактично “прямі” і “непрямі” (останні він позначає терміном “теле”) взаємини людей.

Концепція ж “соціального опосереднення”, наголошуючи зазначену відмінність, виходить насамперед із того, що, коли люди якимось пов’язані між собою, то цей зв’язок може бути *прямий* і *непрямий*. Тому існують і дві категорії, два *типи відносин* між людьми — *прямі (безпосередні)* та *непрямі (опосереднені чи опосередковані)*. Але, окрім цього, в межах останніх (непрямих)

розрізняються, з одного боку, відносини *опосереднення*, а з іншого — *опосередкування*.

Тоді як *безпосередні* стосунки та зв'язки людей “утворюються” і коригуються в ситуаціях перебування людей, так би мовити віч-на-віч (“*face to face*”), *опосереднені* та *опосередковані* — це такі зв'язки і відносини між людьми, які виникають і коригуються через посередництво інших людей чи речей і можуть бути схарактеризовані як такі, що перебувають, з огляду на їхню непрозорість, начебто “за спиною” чи “за лаштунками”; їх важко або й неможливо безпосередньо проконтролювати чи скоригувати (а якщо можна, то тільки непрямо, через чиєсь *посередництво*), на них важко, ба й неможливо прямо, безпосередньо вплинути. “Соціодрама” Морено — один із можливих методів такого впливу.

Формування того, що тут названо “*опосередненими відносинами*”, фактично в *ідеалі* робить усіх людей *посередниками* (*медіаторами*) у взаєминах з іншими людьми. Схожу думку можна знайти в інтерпретації Ю.Габермасом соціальної концепції Гегеля, який, за Габермасом, кожне окреме “Я” (“самосвідомість”) розглядає фактично як деякого “абсолютного посередника” в комунікації з іншими суб'єктами [12, с. 12]. Зокрема, люди завжди є *посередниками* (*медіаторами*) між їхнім *найближчим людським оточенням* та іншими людьми. І навпаки, *найближче оточення* — це ті люди, які є нашими *посередниками* у стосунках із рештою. Попередньо зауважимо, що поняття “*соціального кола*” можна розглядати як певне узагальнення щодо типу *людських відносин*, які ми називаємо *найближчим оточенням*, але з тією особливістю, що це поняття характеризує якраз оточення більш далеко, а тому стосується також непрямих, не безпосередніх відносин.

Те, що безпосередні відносини є більш емоційно насиченими, впливає з їхньої природи, оскільки вони виникають, коли люди перебувають віч-на-віч, “*face to face*” — зокрема, є між собою близькими людьми. Натомість відносини *опосередковані* й *опосереднені* — це такі типи непрямих стосунків між людьми, які визначаються, з одного боку, наявністю у цих стосунках *речей* або того, що має речові ознаки, використовується як *річ*, або, з іншого — наявністю *людей-посередників*. Зрозуміло, що до функції речі можуть бути зведені у стосунках між людьми й самі люди. Але зрозуміло також, що тоді вони виступають *не посередниками*, а *засобами* чи *знаряддям* у руках інших. У першому випадку ми маємо справу, як правило, з “*довільними*” (такими, що виникають спонтанно) стосунками між *людьми* (саме як *людьми*), а в другому — зі стосунками “*доцільними*” (зумовленими метою).

Другий тип *непрямих* стосунків, або стосунків *опосередкування*, стає основою створення так званих *соціальних машин*, які мають стати предметом спеціального розгляду [див., напр.: [13]. Що ж стосується таких утворень, як *соціальні кола*, то вони, безумовно, не можуть бути схарактеризовані як відносини опосередкування, оскільки речі як чинник їх формування відіграють другорядну роль. *Соціальні кола* утворюють передусім люди у безпосередньому спілкуванні, але в цьому разі справа ніяк не обмежується цими, прямими (безпосередніми) відносинами.

Тут важливо ще раз наголосити, що характер стосунків між людьми суттєво змінюється залежно від того, з чим ми маємо справу — з *опосередку-*

ванням чи опосередненням — той, хто виконує функцію речі, засобу, фактично випадає зі сфери суто людських відносин, відносин людей як *посередників*. Щоправда, треба зауважити, що можливе і протилежне — люди до речей можуть ставитися так, начебто вони мають справу з людьми, коли відносини з речами є сурогатами людських взаємин, а самі речі олюднюються, антропоморфізуються. (Зокрема, часто олюднюються стосунки з тваринами.) У такому разі, зрозуміло, можна говорити тільки про “сурогатне, або ерзац-опосереднення”. Не випадково ціла галузь соціології як науки робить предметом дослідження саме речеві стосунки [див., напр.: [14].

Окремо треба сказати про такі непрямі відносини, в яких засобами чи посередниками є знаки чи мова. Вони також можуть набувати характеру або *опосереднення*, або *опосередкування*. Коли це *обопільний* зв'язок, де знак засвідчує людині людину і може бути розглянутий як *послання* однієї людини до іншої, то можна говорити про *опосереднення*. Якщо ж ідеться про *однобічний* зв'язок, коли знаком намагаються вплинути на людину, так само як і на річ, що виконує функцію засобу досягнення певної мети, то зв'язок цей набуває характеру *опосередкування*, яке пов'язане, зокрема, і з маніпулятивними технологіями впливу на людей з використанням знаків чи мови.

Теоретична концепція “соціального опосереднення” та шляхи пошуку емпіричних референтів поняття “соціального кола”

Безперечно, щодо презентованої вище концепції “соціального опосереднення” можуть виникнути питання, пов'язані з увіходженням її в теоретичний арсенал соціології чи соціальної психології. Втім, саме в психології вже створені для цього певні теоретичні й емпіричні передумови. Можна згадати, скажімо, сформульовану Дж.-Г.Мідом концепцію “символічно опосередкованої інтеракції” (як її називає Г.Йоас [15, с. 147]). Проте передовсім варто послатися на концепцію “діяльнісного опосередкування”, яка дуже плідно розроблялася радянською психологічною школою (Л.Виготський, С.Рубінштейн, О.Леонт'єв, П.Гальперін, А.Петровський, Л.Буєва, Я.Коломінський та ін.), хоча, зрозуміло, в межах марксистських світоглядно-методологічних засад. Не заторкуючи світоглядного підґрунтя, але певним чином підсумовуючи розроблення методологічних аспектів зазначеного напряму психологічних досліджень, французький психолог Дж.Верч робить висновок: “Найголовніше, на що я хочу вказати, — це те, що в людській дії звичайно використовуються “медіатори”, або проміжні засоби, такі як знаряддя чи мова, і що вони суттєво впливають на формування дії. Відповідно до такого погляду, не тільки можливо, а й необхідно провести аналітичне розрізнення між дією і медіаторами, проте взаємозв'язок дії й медіаторів настільки фундаментальний, що, говорячи про суб'єкт дії, правильніше буде казати про “індивіда-що-діє-через-медіатори”, а не просто про “індивіда”” [16, с. 21–22].

Але, міркуючи так і проводячи слідом за Дж.Верчем “аналітичне розрізнення між дією і медіаторами”, не менш важливо мати на увазі й концептуальне *розрізнення* самих *медіаторів*. Оскільки ж такими медіаторами у людських стосунках можуть виступати не тільки знаряддя чи мова, а й *люди*

(саме як люди в усій своїй не тільки психосоматичній, а й соціальній визначеності, а не як речі чи знаки), починає вимальовуватися у теоретичних (а через відповідну інтерпретацію й емпіричних) засадах **“концепція соціального опосереднення”**. Проте в ній процес, який Верч пов’язує із суб’єктом, як *“індивідом-що-діє-через-медіатори”*, визначатиметься залежно від того, про які *медіатори* йдеться — *речі* чи *людей*, — як *опосередкування* чи *опосереднення*.

Тут треба зазначити, що як і сам Маркс, і дослідники, які орієнтувалися на марксизм, дуже мало уваги приділяли і приділяють зазначеному вище принципівому розрізненню концептуальних схем **опосередкування** і **опосереднення**, тобто відмінності, з одного боку, процесу, в якому відбувається *опосередкування речами* (чи *знаками*, які їх заступають), а з іншого — *опосереднення людьми* (чи *знаками*, які їх заступають) людських взаємин, коли *люди* саме як *люди* (знаки людей), а не як *речі* (знаки речей) виступають *посередниками* у процесі спілкування. Фактичне ототожнення *опосередкування* й *опосереднення*, хоча не завжди явне, є характерною особливістю багатьох досліджень, будучи прямо пов’язане з деякими загальнотеоретичними засадами марксизму. Не вдаючись у полеміку з марксизмом із цього приводу, зауважмо, що сьогодні навряд чи потребує розгорнутих обґрунтувань теза про те, що *люди як медіатори* поведуться інакше, ніж *медіатори-речі* чи *медіатори-знаки*, вимагаючи відповідного ставлення до себе як людей.

Що ж до психологічних досліджень, які спираються на концепцію “соціально-історичної зумовленості психіки”, то в них взагалі, за деякими винятками, основну увагу приділяли *опосередкуванню*, здійснюваному в людській діяльності через відповідні ментальні акти, а не через власне речі чи людей. Тобто між дією і медіатором якраз і не проводиться те аналітичне розрізнення, на необхідності якого наполягає Дж.Верч. Скажімо, говорять про *опосередкування*, маючи на увазі, що *“уявлення про мету опосередковується уявленням про засоби досягнення цієї мети”*, як і навпаки. Дещо інакший вигляд мають концепції, де йдеться про опосереднення дій окремої людини її уявленнями про “іншого” (іншу людину) — чи не найбільш інтенсивно розроблюване сьогодні в різних соціальних теоріях уявлення. Це питання потребує окремого розгляду.

Нерідко, коли йдеться про “діяльнісне опосередкування” — в тому сенсі, що посередниками в *діях* одних *людей* є дії *інших* людей, — ці *інші* хоча й розглядаються як такі, що діють (тобто, як дійові особи), їхні дії, а відтак, і вони самі зводяться переважно до *засобів* (точніше, вони не відрізняються від засобів) досягнення певної мети, інакше кажучи, маємо тлумачення за *концептуальною схемою опосередкування*, а не *опосереднення*. Це вочевидне вплив відповідним чином витлумаченого марксизму як концепції, в якій домінує діяльнісний підхід з його концептуальною схемою “мета — засіб”. Певним кроком на шляху до подолання домінування цієї концептуальної схеми є теорія “комунікативної дії” (Ю.Габермаса), конкретні переваги і вади якої також потребують спеціального аналізу, що виходить за межі пропонованої розвідки.

Але в пострадянській літературі є спроби і більш прямолінійного, а тому і більш показового розгляду *опосереднення* за методологічною схемою *опо-*

середкування, коли фактично не розрізняються “довільні” й “доцільні” суспільні структури, або ті, що є вільними від зовнішнього примусу і тому виникають спонтанно, від тих, що зумовлені певною метою спільної дії і мають здебільшого прихований чи явний, але примусовий характер. Ідеться про чи не першу спробу розгляду структур *непрямих* людських стосунків в одному з навчальних посібників із психології відносин у суспільстві [17]. Автор посібника намагається побудувати концепцію “опосереднених” (як він пише) взаємин людей, виходячи із загальнофілософського засновку: “Функція опосереднення суттєво відрізняє людину від тварин: тварина робить все безпосередньо, сама, а не чужими зусиллями. І вона ж на собі відчуває відповідь-протидію об’єкта своєї дії” [17, с. 235]. На цій підставі автор вважає тварин, за винятком так званих суспільних, бджіл, мурах, термітів тощо, “більшими індивідуалістами, ніж люди”.

Фактично, спираючись на концептуальну теоретичну схему “мета–за-сіб”, автор цієї книги веде мову про владну ієрархічну структуру нерівноправних, *доцільно* вибудованих людських взаємин, і найадекватнішим аналогом такої структури для нього стає державний механізм, в основу якого покладено, як він пише, принцип: “робити не своїми, а чужими руками”.

Перше, що впадає в око у наведеній вище концептуальній побудові, — це вираз “чужими руками (зусиллями)”. За ним стоїть досить яскравий образ суспільства, в якому чомусь повністю відсутні “свої” люди, тобто друзні, товариські, родинні й, загалом, такі, що характеризуються *довільністю* (незумовленістю ззовні, спонтанністю), стосунки, зокрема людська близькість. Проте характерною особливістю останніх є саме те, що коли ми начебто справді щось “робимо руками” *іншої* (але частіше за все не “чужої” нам людини), то може і не йтися про її використання як тільки засобу. В підґрунтя цих стосунків покладені, як правило, взаємні внутрішні спонуки, а не зовнішній примус. Тут ми маємо справу навіть не з обопільним *обміном*, коли кожен досягає своєї мети, а із взаємним доповненням внутрішніх мотивацій. Е.Дюркгайм називав такі стосунки “соціальною солідарністю” (щоправда, в іншому теоретичному контексті). Тут відтворюється принципово інший характер стосунків — стосунків *прямих, безпосередніх* чи *непрямих, або опосереднених, довільних*, а не *доцільних, або опосередкованих*. Стосовно “соціальних кіл” варто підкреслити, що за своїми характеристиками вони якраз і є такими утвореннями, що виникають на підставі довільності, спонтанно, хоча не є, переважно, ґрунтованими на безпосередніх відносинах.

Тут важливо наголосити, що стосунки, характерні, зокрема, для соціальних кіл, будуються без зовнішньої регламентації, не тільки за згоди, а й за сприяння тих, хто вступає у такого роду стосунки, бо йдеться про *роль посередника, а не функцію засобу*. Якщо, скажімо, “чужого” справді можна прирівняти до *речі*, то “свій” (людина зі свого соціального оточення, кола — це зазвичай “своя людина-посередник” (стосовно певного життєвого параметра), до якої ми можемо звернутися із *проханням* (або погодитись із власною пропозицією), сподіваючись на людське (так само довільне) ставлення до нас, наприклад, на допомогу, і ставимось ми до цієї допомоги як до *вияву людяності*, коли нормою є не зважати на *невигідне* співвідношення зисків і втрат.

Маючи на увазі наведений у згаданому вище посібнику із соціальної психології підхід, який ототожнює *опосереднення* з *опосередкуванням* у людських відносинах, зауважимо також, що його автор вживає-таки слово “*опосереднення*” (рос. “*опосредование*”), хоча у нього йдеться власне про “*опосередкування*” (рос. “*опосредствование*”), хоча *засобами*, або знаряддями *досягнення певної мети* тут є не речі, а самі *люди*. Отже, підсумуємо:

1. Такий підхід не враховує того, що цю саму форму стосунків (“*опосереднення-опосередкування*”) можна розглядати не тільки у “*вертикальному*” зрізі, як це робить автор, а й у “*горизонтальному*”, коли непрямі стосунки (опосереднення чи опосередкування) є такими, що не передбачають ієрархічних відносин. (*Соціальні кола* є якраз різновидом *горизонтально-опосереднених* взаємовідносин між людьми. Не випадково в зазначеній концепції такого роду стосунки взагалі не згадуються). У межах таких неієрархічних відносин люди або взагалі *не стають засобами*, відіграючи *роль посередника* (тобто *взаємоопосереднюють* одне одного), або, хоча і стають засобом одне для одного, є більш-менш рівноправними партнерами (наприклад у процесі обміну).

Тобто автор, не розрізняючи *опосереднення* й *опосередкування*, довільні й доцільні взаємини, зводить усі відносини до вертикально побудованих. Посилаючись на поділ праці як результат “*опосереднення*”, він залишає поза увагою те, що той самий поділ праці відбувається як у вертикальному, так і в горизонтальному напрямі. Втім, це й зрозуміло, оскільки саме вертикальний зріз затіняє відмінність *опосереднення* й *опосередкування*, *довільних* і *доцільних* взаємин між людьми.

2. Автор не враховує складного взаємозв'язку *опосереднених* (*опосередкованих*) та *безпосередніх* людських стосунків. Він чомусь взагалі не вважає безпосередні стосунки людськими. Хоча зрозуміло, що в суспільстві наявні елементи як тих, так і тих (це відображено, скажімо, в концепції “*близького*” і “*дальнього*” оточення А.Шюца і Т.Лукмана [див.: 18, с. 483–491]. Проте тут йдеться лише про “*ідеальні типи*” (за М.Вебером) цих стосунків, між якими не існує абсолютної онтологічної межі.

Що ж стосується концептуального розгляду “*безпосередніх*” та “*опосереднених*” стосунків, то легкість інтерпретації їх із залученням наочних ілюстрацій — перших як стосунків “*віч-на-віч*” (“*face to face*”), а других як стосунків, що виникають “*за лаштунками*”, — не є достатньою підставою, щоб надавати їм буквального онтологічного змісту, а тим паче вважати суто людськими лише *непрямі* стосунки. Ідеться передусім про категоріальне розрізнення певних *типів стосунків між людьми*. Іншими словами, *прямі* й *непрямі*, *безпосередні* й *опосереднені* (*опосередковані*) стосунки — це такі стосунки, які мають певні типові риси, на підставі яких ми концептуально розрізняємо характер тих чи тих реальних стосунків, які мають і ті, і ті риси. Їх справді можна побачити начебто неозброєним оком, що полегшує і пошуки їх емпіричних референтів. Але це не скасовує того, що в кожному окремому випадку конкретного емпіричного соціологічного дослідження людських взаємовідносин необхідно специфічною емпіричною процедурою довести їх належність до того чи того типу, оскільки існують і такі людські взаємини, що без спеціальних методичних засобів (покладаючись тільки на

наочність) віднести їх до *безпосередніх* чи, навпаки, *опосереднених*, а тим паче відрізнити останні від *опосередкованих*, буде важко, ба й неможливо. Як приклад згадаймо “безпосередній” обмін товарами, який часто відбувається ніби й віч-на-віч, але фактично і передусім становить відносини *взаємного опосередкування*, як і більшість інших обмінів.

3. Основна вада наведених вище постановки та розв’язання проблеми “соціального опосереднення” полягає в тому, що саме *опосереднення* розглядається як суто *діяльнісне*, тобто з методологічних позицій “діяльнісного підходу”, а тому тільки з позиції *доцільності*, як “суб’єкт-об’єктне” відношення в межах концептуальної схеми “мета–засіб”.

Таким чином, автор, покладаючи в основу людських взаємин і загалом соціальних стосунків *доцільну* людську *дію*, *діяльність*, характеризує їх лише як *взаємодію* людей між собою. Тому люди, в межах такого розуміння їх взаємин, виступають одне для одного ніколи не *посередниками*, а завжди *засобами* досягнення тієї чи іншої мети. Намагання подолати обмеженість такого підходу ще в рамках “союзної” психологічної школи вилилися у спробу протиставити так званому діяльнісному підходу (або суб’єкт-об’єктній концептуальній схемі) підхід, ґрунтований на іншому концепті, а саме на “спілкуванні” або “суб’єкт-суб’єктній” концептуальній схемі (див., напр.: [17]).

Наведений приклад теоретичного розгляду непрямих людських стосунків, які є характерною особливістю *соціальних кіл*, доводить, що питання про емпіричні референти, тепер уже, з одного боку, *безпосередніх*, а з іншого — *опосереднених* і *опосередкованих* людських стосунків не завжди є простим. Приміром, характерною особливістю безпосередніх стосунків, на відміну від опосереднених, а останніх — від опосередкованих є відповідне “бачення” їх тими, хто в них бере участь, хто може чи не може на них безпосередньо впливати (самою своєю присутністю чи іншим чином) як виконавець певної ролі, наприклад, у межах відповідного *соціального кола*. Можливість вплинути на ті чи ті взаємини, змінивши їх, робить їх *освоєними*, а людей, які мають такі взаємини, — *своїми*, навіть якщо вони не належать до найближчого оточення.

Утім, очевидно, що прозорість будь-яких понять, зокрема тих, що позначають прямі й непрямі стосунки, відносини *опосереднення* чи *опосередкування*, не може бути повною, з точки зору застосування процедури операціоналізації. Втім, порівняно із завданням знаходження емпіричних референтів до теоретичного розрізнення в суспільстві так званих природних і неприродних (штучних) стосунків, перше завдання стає тепер набагато легшим. Що ж до теоретичних аспектів розгляду такого феномена, як *соціальне коло*, то можна сподіватися на менш суперечливу й наочну їх інтерпретацію.

Відсунувши на задній план дихотомію “природне — штучне”, в зазначеному вище контексті (в межах теоретичного розрізнення *безпосередніх* і *опосереднених* людських стосунків, а останніх — як стосунків, з одного боку, “довільних”, а з іншого — “доцільних”, *опосередкованих*) *соціальне коло* можна розглянути як умовну (за певним параметром), більш або менш замкнуту *лінію*, яка, на тлі довільних стосунків між людьми, поєднує і розділяє їх у соціальному просторі. Звідси стратегія пошуку емпіричних референтів того чи іншого *соціального кола* змінюється і полягатиме, передусім, у тому, щоб

знайти показники таких довільних стосунків, якими кожен з нас обмежує себе, ідентифікуючи себе з одними і відокремлюючись від інших. Тут принципово важливо, що ми обмежуємо *себе самі*, хоча й далеко не завжди свідомо.

Способом виявлення того чи іншого *кола*, або соціальним параметром вирізнення певних соціальних кіл можуть бути, зокрема, відповідні соціальні характеристики самих індивідів як носіїв власних ідентифікацій чи обмежень. Тоді *соціальне коло* стає довільним об'єднанням людей, реально задіяних або таких, які уявно (див.: [3]) можуть бути задіяними, передусім в *опосереднених стосунках* між собою (за тим чи тим параметром), що відрізняє їх від тих, з ким стосунки набувають або *безпосереднього*, або *опосередкованого* характеру (знову ж таки, за певним параметром). Причому, на відміну від опосереднення, *опосередкування* буде завжди *пов'язане* не із самообмеженням, а з *обмеженнями ззовні*.

Маючи на увазі, що *соціальні кола* не створюються, а спонтанно виникають, їх можна, по-перше, процедурно виявити як певні більш або менш замкнуті *лінії людських зв'язків і меж*, які утворюються між людьми реально або уявно. Це *довільні* стосунки індивіда (за певним параметром), які треба процедурно відокремити від стосунків *доцільних* за тим самим параметром.

З іншого боку, *соціальні кола* виникають, як правило, через реальне або уявне посередництво інших людей цього соціального кола (посередництво завжди певною мірою освоєне), тому стосунки в межах “соціальних кіл” не можна звести до прямих. Зрозуміло, що кожний, хто себе відносить до того чи того соціального кола, умовно кажучи, проводить навколо себе це коло або включає себе в нього, ідентифікуючи себе з цим *колом людей* і починає “дивитися” на решту крізь призму цієї ідентифікації так само, як інші бачать цього індивіда належним до зазначеного кола. Втім, оскільки належність до певного *соціального кола* не може бути обмежена безпосередніми контактами, то треба враховувати й можливі непрямі контакти за певним параметром чи критерієм.

На відміну, скажімо, від сім'ї, яку можна, під цим кутом зору, схарактеризувати як *граничну внутрішню лінію довільних людських стосунків*, “*коло*” виявляється *граничною зовнішньою лінією* цих (опосереднених) людських стосунків, межею *освоєного опосереднення* (що принципово його відрізняє від стосунків *опосередкування*), за якою стосунки набувають, як правило, неконтрольованого характеру, а тому трансформуються у стосунки *системного опосередкування*. Отже, “*соціальне коло*” (якщо згадати концепцію Тьоніса) можна інтерпретувати як *граничний різновид спільноти* (Gemeinschaft) у межах диференціації суспільства (Gesellschaft) в цілому.

Отже, виходячи зі сказаного вище *соціальне коло* не може бути однозначно схарактеризоване ані як “природне”, ані як “штучне” утворення, ані як суто емоційно чи суто раціонально зумовлене, хоча ці характеристики, за певної інтерпретації, можна розглянути (завжди в конкретний спосіб) як емпіричні референти відповідних *соціальних кіл*.

Наприклад, стосовно “кола філателістів” не можна сказати, що воно виникає винятково завдяки такій спільній *меті*, як збирання марок, хоча саме за цим параметром ми виокремлюємо зазначене *коло* людей. Мається на

увазі, що кожен представник цього *кола* збирає марки (речовий елемент взаємин) окремо від інших. Та і стосовно кожного окремого філателіста не буде коректним говорити, що метою кожного з них є лише збирання марок. Таке соціальне утворення, як філателісти — *коло філателістів*, — виникає спонтанно, і вже ми виокремлюємо його через зазначений параметр (збирання марок) як соціально значимий. Тому вони утворюють певне соціальне *коло людей*, у межах якого відбувається самоідентифікація шляхом взаємного визнання у стосунках з іншими людьми — тими, хто марок не збирає. Водночас, обмінюючись марками між собою, філателісти підтримують також стосунки *опосередкування*, що є хоча й важливою, але не вирішальною особливістю *цього соціального кола*. “*Коло філателістів*”, як і інші граничні довільні соціальні зв'язки людей, утворюється не через сам по собі обмін (марками), а передусім з огляду на відповідні форми комунікації, пов'язані з певним захопленням, що зумовлює обмін. Адже обмін можуть здійснювати не тільки філателісти, а й ті, хто просто заробляє на цьому захопленні інших.

Це означає, що емпіричний аналіз у такий спосіб інтерпретованих *соціальних кіл* буде ґрунтований на теоретичному розрізненні в них не “природного” і “штучного” компонентів, а саме *опосереднення* й *опосередкування* як різних схем комунікації, незалежно від того, з чим ми маємо справу — з так званими реальними чи ментальними структурами, із стосунками, побудованими на емоціях чи на розумі. Те саме “збирання марок” є одночасно і реальною дією, яка єднає людей, і, будучи супроводжуване відповідними ментальними актами, і такою, що включає емоційні компоненти, невіддільні від раціональних. Зрозуміло, що домінування емоційної чи, навпаки, раціональної складової може бути при цьому одним із показників розрізнення *безпосередніх* чи *опосереднених* людських відносин, з одного боку, і взаємовідносин *опосередкування*, з іншого боку, як різних комунікативних стратегій.

Тут доречно згадати, що сама постановка питання про виявлення на емпіричному рівні якихось особливих, внутрішніх ментальних актів, які б прямо не транслювалися у форми зовнішньої поведінки, з точки зору біхевіористських підходів, ставить під сумнів науковість соціологічного дослідження. Але, з іншого боку, переконливі аргументи наводять і ті, хто виступає з протилежних позицій щодо впливу, який справляє зазначений “ментальний чинник” на “реальні” стосунки між людьми, та загалом щодо розуміння “соціальної реальності”. Це стосується передусім феноменологічної соціології — підходу, в межах якого сама дихотомія “ментальних” і “реальних” людських взаємовідносин справедливо ставиться під сумнів.

Концепція “*соціального опосереднення*” дає змогу, принаймні абстрагуючись від такого розрізнення, вибирати емпіричні показники тих чи тих *соціальних кіл*, виходячи з конкретної ситуації окремого дослідження, порівнюючи їх, звісно, з певною мірою умовності. Тоді ті “ментальні” й “реальні”, “емоційно” і “раціонально” забарвлені емпіричні показники “*соціальних кіл*” являтимуть собою лише референти певних особливостей самих цих кіл як таких, що є зазвичай тими *уявними лініями*, які, утім, *реально*, тобто *практично*, в кожній конкретній ситуації, спілкуючись з іншими, проводять індивід або дослідник, спіраючись на той чи той параметр. Можна сказати,

що люди поводяться так, ніби ці лінії “фізично” існують для них особисто. Дослідникові залишається тільки зафіксувати ці лінії, виявляючи, з одного боку, ментальні (емоційні й раціональні), а з іншого — реальні структури у їхніх збігах і розбіжностях.

Важливо, що ці *лінії* реально визначають характер людських відносин, способи комунікації, ставлення людей одне до одного. Це “*соціальні лінії*”, які можна виявити через відповідні соціально зумовлені референти, показники, розробивши відповідні процедури їх вимірювання.

З іншого боку, теоретична визначеність таких “*соціальних ліній*” (позаяк ідеться про *коло*, то *навколо* індивідів-особистостей чи певних їх характеристик) дає можливість розглянути не лише стосунки між людьми під кутом зору їхньої *спільної дії*, спрямованої на досягнення певного результату, мети, а й саму цю *спільну дію* в її внутрішній зумовленості певними правилами, засвоєними людьми. Таке бачення допомагає не тільки виходити у дослідженні повсякденних життєвих ситуацій з *діяння*, а й пояснювати саме це людське діяння як процес, спираючись, наприклад, на загальне розуміння комунікативних стратегій у межах життєсвіту (нім., *Lebenswelt*), як це робить А.Шюц (див., напр.: [18]).

Підсумуємо можливості трактування поняття “соціального кола” у світлі теоретичної концепції соціального опосереднення.

1. За такої теоретичної інтерпретації поняття “соціальне коло” його характеристики (спонтанність утворення, превалювання емоційної складової тощо) перестають відігравати роль “метафізичних засад” виокремлення *соціальних кіл* як соціальних утворень чи способів комунікації. Акцент переноситься на інші суттєві характеристики, зокрема *довільність* на відміну від *доцільності* в межах концептуального розрізнення *опосереднення* й *опосередкування*. В теоретичному плані це визначає соціальні кола як *соціальні лінії*, що поєднують і розмежовують людей у суспільстві за певними параметрами.

2. Наведене вище трактування *соціальних кіл* уможлиблює уникнення надмірного спрощення, зокрема ототожнення реальних і ментальних структур, реальних і вербальних виборів респондентів, в операціоналізації цього поняття. Зазначені розрізнення дають змогу побудувати адекватну стратегію операціоналізації поняття “соціальне коло” в межах розроблення відповідної програми конкретного соціологічного дослідження.

Література

1. Пипич О. Поняття “соціальне коло” в історії соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 3. — С. 100–109.
2. Пипич О.А. Соціальне коло в поняттєво-категоріальному апараті соціології // Соціальні виміри суспільства. — 2002. — Вип. 5. — С. 195–209.
3. Пипич О.А. Соціальні кола як “уявні спільноти” // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. — 2005. — № 4.
4. Тьоніс Ф. Спільнота і суспільство. — К., 2005.

5. *Питич А.І.* Теорія “соціального опосереднення” та принцип “утримання від дії” в контексті пошуків “нового типу раціональності” // *Sententiae*. — 2004. — № 1. — С. 327–333.

6. *Питич А.І.* “Теорія соціального опосереднення” як різновид філософської позиції “постмарксизму” (методологічний аспект) // Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід. — К., 2006. — С. 232–244.

7. *Питич А.І.* Дихотомія “організації” та “самоорганізації” у світлі концепції “соціального опосереднення” (методологічний аспект) // Культурний контекст соціальної самоорганізації. — К., 2006. — С. 125–133.

8. *Питич А.І.* “Діяльність” та “утримання від дії” як альтернативні регулятиви або різні “парадигмальні концепти” соціальної теорії // Практична філософія. — 2007. — № 1 (№ 23).

9. *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — К., 1980. — Т.42.

10. *Теннис Ф.* Общество и общность // Теоретическая социология : Антология : В 2-х ч. — М., 2002. — Ч.1.

11. Словник української мови. — К., 1974.

12. *Хабермас Ю.* Техника и наука как “идеология”. — М., 2007.

13. *Питич А.І.* “Соціальна техніка” і технологія в контексті “теорії соціального опосереднення” (термінологічний аспект постановки проблеми) // Дні науки філософського факультету-2006 : Матеріали доповідей та виступів. — К., 2006 — С. 53.

14. Социология вещей : Сборник статей. — М., 2006.

15. *Йоас Х.* Креативность действия. — СПб., 2005.

16. *Верч Дж.* Голоса разума. Социокультурный подход к опосредованному действию. — М., 1996.

17. *Колесов Д.В.* Общество (психология связей и отношений) : Учебное пособие. — М., 2003.

18. *Шюц А., Лукман Т.* Структури життєсвіту. — К., 2004.

19. *Ломов Б.Ф.* Общение как проблема общей психологии // Методологические проблемы социальной психологии. — М., 1975. — С. 124–135.